PER EGIL
HEGGE

PERLER FOR SVIN

og 555 andre

NORSKE IDIOMER

KAGGE FORLAG

Bokklubben
Runhild Skjølaas

IDIOMENE BLANT OSS

Den første gangen jeg bevisst følte nærhet til et idiom og skjønte hva det er, var i messa i Husebyleiren en dag i 1960. Jeg var elev på Forsvarets russiskkurs, som den gangen holdt til i Gardeleiren.

Det var og er mye bra å si om Hans Majestet Kongens Garde, men i midten av forrige århundre var maten i messa ingen stor gastronomisk opplevelse. Vi var krigsbarn og etterkrigsbarn, og vi var hverken kresne eller bortskjemte i matveien, men likevel. En kurskamerat som ble mildt mobbet for sin betydelige appetitt, satt en dag og spadde mistrøstig i en grålig og garantert vitaminfri masse som ble servert under navnet fårikål. Så sa han:

– Det er først når man har stiftet bekjentskap med gardekjøkkenets særpregede fårikål, at man fullt ut appresierer den filosofiske dybden i det norske idiomatiske uttrykket «Det kokte bort i kålen».

Han ble siden en av våre mest kjente filologer.

★

Bokklubben
Runhild Skjølaas

Et idiom defineres som et uttrykk eller en vending som er karakteristisk eller særegen for et språk. Et idiomatisk uttrykk omtales også som et språkriktig uttrykk – og allerede her bør vi se varsellyset blinke: Et idiomatisk uttrykk ligger fast, og hvis man flikker på det, enten ut fra så overdreven selvtillit at man vil forbedre det, eller fordi man rett og slett husker feil – blir belønningen gjerne det motsatte av applaus; det blir hoderysting og til dels uhøflig latter.

Man kan derfor ikke mele sin egen syke mor, og slett ikke under en stol eller over en lav sko. Ikke bør man slå seg på brystene heller, i hvert fall gir det dårlig akustisk effekt, og man bør ikke sjalte og valte, men heller skalte og valte – selv om også det er lite tilrådelig. Med sikte på en komisk virkning kan man vrenge litt på noen av dem: En ting er å ha svin på skogen – det var en gjengs form for skattesnyteri: Bestanden ble redusert i oppgaven til myndighetene, og uttrykket brukes som idiom for uærlighet eller manglende åpenhet. Mye verre er det hvis man ikke ser skogen for bare svin. Da er det for mange av dem.

Hensikten med denne lille boken er å forklare noen av de idiomatiske uttrykkene vi har i norsk. Det gjelder både deres opprinnelse og betydning. Det er ikke en fagbok, noe som idiomene godt kunne forsvare i en bok som måtte bli svært omfangsrik. Mange av dem forteller ganske mye om hvordan språk utvikler seg og endres. De er bærere av kulturhistorisk informasjon. (Vi hadde neppe hatt uttrykket «å nære en slange ved sitt bryst» hvis det ikke hadde vært for

Bokklubben
Runhild Skjølaas

dronning Kleopatras zoologiske selvmordsmetode, slik den er overlevert.)

Jeg har valgt å legge noe vekt – kanskje for mye – på idiomenes underholdende elementer. Det har jeg gjort i forvissningen om at både humor og overraskelser er et undervurdert pedagogisk prinsipp og verktøy. Den store sentraleuropeiske filosofen og pedagogen Comenius, alias Jan Amos Komenský (1592–1670) fra Mähren, mente det, uten at han ønsket å gjøre undervisning og skolegang til fleip og farse.

Svært mange av idiomene er importvare og kommer langveis fra. Og ganske mange av dem forteller en historie. Er det nyttig lærdom? Neppe. Hvis man da ikke vet at det er få kunnskaper man får bruk for så ofte som de unyttige. Og så er det den lille detaljen at noen av dem har status som ordtak. De er per definisjon nyttige, fordi de er lærerike og ofte gir etiske anvisninger.

Lesere trenger ikke råd om hvordan de bør lese en bok. Men selv om dette ikke er noe oppslagsverk, kan det ha noe for seg å nippe til boken i korte økter, i stedet for å lese den fra perm til perm.

Det kunne ha vært greit å ha noen å legge skylden på for eventuelle feil i boken, men de kan bare adresseres – og her er det verbet for én gangs skyld brukt korrekt – til én person: forfatteren.

Oslo, september 2015
Per Egil Hegge

Bokklubben
Runhild Skjølaas

Apostlenes hester

Å bruke apostlenes hester er en metafor for å ferdes til fots. På Jesu tid var hester et tegn på rikdom og herrevelde. De første som skulle utbre kristendommen, var nøysomme mennesker, både fordi de mente at det prinsipielt var riktig, og fordi de reelt var fattige.

Arbeidet adler mannen

Dette er snarere et ordtak enn et idiom, men det tilkjennegir respekt for arbeidsinnsats, og det inneholder en advarsel mot å betrakte arbeid som noe mindreverdig, særlig hvis det skulle ha lav sosial status. Det samme prinsippet stadfestes fra «motsatt» retning i varianten «**Lediggang er roten til alt ondt**».

Av barn og fulle folk skal man høre sannheten

Selv om barna er utelatt, er noe av den samme tankegangen å finne i det latinske ordtaket «In vino veritas» (I vinen er sannheten). Det er ikke noen kritikk av avholdstanken, men uttrykk for at alkohol svekker hemninger og løsner på tungebåndet hos de fleste og gjør folk mindre tilbakeholdne. Også barn har lettere for å plumpe ut med omsvøpsløse og direkte bemerkninger enn dresserte voksne har.

Mellom barken og veden

Dette er det klassiske norske utrykket for en vanskelig situasjon, å befinne seg i en knipe. Hvis vi tar det bokstavelig, er det et sted hvor det skulle være

Bokklubben
Runhild Skjølaas

muligheter: Et tres næringstransport går mellom barken og veden, og prosessene der er med på å holde treet i live. Men i uttrykket ligger at her er det trangt, så trangt at man ikke har albuerom eller muligheter til å få gjort noe. Man er i klemme, som det heter på dansk når man er i knipe.

Skogsdrift har ikke de samme tradisjoner i Danmark som i Norge, så danskene bruker det mer konfliktpregede uttrykket «en lus mellom to negler» hvis man er i en presset situasjon. På engelsk og amerikansk er det tilsvarende «caught between a rock and a hard place».

Hvis man har valgmuligheter og likevel er i knipe, bruker vi gjerne det greske ordet dilemma. Lemma brukes i grammatikken om et ords alle bøyningsformer, og di- betyr dobbelt. I uttrykket ligger at man er tvunget til å velge mellom to utveier eller muligheter, og begge er (like) ufordelaktige.

Gå i bresjen for noen

Dette betyr å gjøre en risikofylt og modig innsats. Opprinnelsen er det franske ordet la brêche, en betegnelse fra middelalderen med rot i militære forhold.

En bresje var en brist eller en revne i en mur, helst en festningsmur. De som angrep en festning, hadde stor fordel av å slå en slik revne i muren og bruke den som innfallsport. Men den første som gikk inn i bresjen, løp en stor risiko og måtte være modig inntil det

Bokklubben
Runhild Skjølaas

dumdristige. «Han gikk i bresjen for den gode sak» innebærer at han viste stort pågangsmot og initiativ.

Med nebb og klør – «Han kjempet med nebb og klør»

Siden mennesker i anatomisk forstand hverken har nebb eller klør, er dette et eksempel på overført betydning – et svært vanlig fenomen når vi ferdes i idiomenes verden. Fordi fugler, spesielt rovfugler, kan være nådeløse og brutale, kjennetegner uttrykket stor kampvilje og sterk innsats, en slags parallell til «sette alle kluter til», «sette alle krefter inn».

Sette alle kluter til har sin opprinnelse i seiling, og kluter er en slangpreget betegnelse for seil. Det er rimelig å føre det tilbake til sjørøveriets glansdager: Skulle piratene ha en sjanse til å innhente en skute med sikte på kapring, måtte de øke seilføringen. Men det er fullt ut tenkelig at også et fotballag eller en roer kan sette alle kluter til – altså koble inn et ekstra gir. Ikke bare endrer den tekniske utviklingen verktøyparken og dermed tilværelsen, den gir også grobunn til nye uttrykk.

Over stokk og stein

Mange vil nok knytte opprinnelsen til dette uttrykket til norsk friluftsliv: Høy hastighet i ujevnt terreng og kupert lende hvor det kanskje også ligger rester (stokker) etter tømmerhugging, øker risikoen for å snuble, eller for at noe ender galt på annen måte. Når noe går over stokk og stein, betyr det at et prosjekt

Bokklubben
Runhild Skjølaas

blir sjuskete utført fordi den som skal gjøre jobben, har det for travelt.

Bakgrunnen er en annen; vi må ta en overgang til bygningsbransjen i Danmark. Så sent som i forrige århundre var det vanlig med bindingsverkshus i vår gamle kolonimakt. En bindingsverksvegg var/er en murvegg hvor stokker, oftest stilt på skrå eller i varierende vinkler, danner et mønster med estetisk virkning, en særpreget byggestil, i tillegg til at de har bærefunksjon. Det vanlige er å male treverket og murveggen i to ulike farger slik at treverket kommer tydelig frem. Hvis det skulle gjøres litt billigere, og utseendet ikke var så viktig, malte man alt i samme farge. Det var mindre tidkrevende og forutsatte mindre nøyaktighet, for man kunne «male over stokk og stein».

Da får vi et effektivt bokstavrim, og betydningsforflytningen til norsk turterreng er logisk nok. For det er både farten og prisen som teller, og mer norsk kan det vanskelig bli.

Dritings

Det folkelige uttrykket «han er dritings» eller «han har drukket seg helt dritings» er en slangbetegnelse for å være overstadig beruset. S-endelsen har en parallell i den nokså slangpregede oppfordringen «skjerpings!» – nå må du skjerpe deg!

Adjektivet er avledet av verbet å drite (kvitte seg med ekskrementer), og opprinnelsen er å finne i

Bokklubben
Runhild Skjølaas

grunnleggende kroppsfunksjoner: Ved overstadig beruselse kan kontrollen med lukkemuskelen i endetarmsåpningen bli svekket, og utfallet blir da ufrivillig eller uintendert avføring – et fenomen som ellers forekommer sjelden hos mennesket etter fire–femårsalderen.

Drittsekk

At dette velbrukte skjellsordet, som i «han er en drittsekk», har militærstrategisk opprinnelse, nærmere bestemt fra artilleriet, er kanskje ikke kjent for særlig mange.

Men i romertiden var en *saccus fecis* et fryktet våpen, og med god grunn. Det var en pose av lær eller dyrehud som ble fylt med avføring (feces på latin), rottekadavre og andre godsaker, og den ble plassert på en katapult. Når en beleiret festning eller by skulle erobres, ble drittsekken sendt over muren. Innholdet rant ut ved landing og forurenset drikkevannet, og så var det bare å vente på den virkning dette uunngåelig måtte få på de beleiredes helsetilstand – og dermed på kampberedskap og innsatsvilje. Dette kan man jo kalle bedritent artilleri.

I Norge ble ordet brukt som politisk skyts i 1994, da miljøvernminister Thorbjørn Berntsen kalte sin britiske kollega John Gummer en drittsekk. I en tale i Arendal sa Berntsen, som fortjener å siteres ordrett: «John Gummer, en av dem største drittsekka jeg har

Bokklubben
Runhild Skjølaas

treffi.» Et godt eksempel på at det ofte er mer saft og kraft i dialektale formuleringer enn i normert norsk.

Romerne erobret deler av England, men i 1994 strevde britisk presse hardt med oversettelsen, siden ordet ikke var etablert i engelsk.

Drite på draget

Dette er et folkelig uttrykk for å dumme seg ut slik at konsekvensene stinker og tabben kan registreres av alle. Opprinnelsen er landbruksteknisk og konkret: Hvis et trekkdyr, i Norge oftest en hest, må tømme tarmen under arbeid, blir det uavvendelig grisete og illeluktende, og særlig dersom mageinnholdet havner på draget, dvs. trekkarmen på kjøretøyet.

Perler for svin

«Kast ikke perler for svin» er en formaning i Bergprekenen, som er referert i Matteus-evangeliets kapittel 5–7. Det betyr at man ikke skal gi noe verdifullt til en som ikke verdsetter det. Men det er en snever fortolkning, og hele setningen lyder (Matteus kap. 7, v. 6): «Gi ikke hundene det hellige, og kast ikke deres perler for svin; de vil bare trampe dem ned, vende seg mot dere og rive dere i stykker.»

Hunder og svin var dyr som på Jesu tid ble ansett for å være urene i Midtøsten. Følgelig kan utsagnet tolkes som både nedlatende og diskriminerende. Det kan brukes selvironisk, og da er det mer forsonende: «Å spandere så dyr vin på meg og min primitive gane er å kaste perler for svin.»

Bokklubben
Runhild Skjølaas

Bergprekenen, og svært mange andre tekster i Bibelen, inneholder metaforer (språkbilder og sammenligninger) som vi finner i en rekke språk og kulturer, ofte uten at brukerne har noen anelse om opprinnelsen. Amerikaneren Stephan Pastis (f. 1968) kjenner nok opprinnelsen til akkurat dette uttrykket: Han lager tegneserien *Pearls Before Swine,* som er gjengitt i Aftenposten.

Slippe gjennom nåløyet

«Han slapp ikke gjennom nåløyet» blir sagt om en person som ikke klarte å kvalifisere seg for en krevende oppgave. Opprinnelsen er bibelsk, og det er et sitat av Jesus, gjengitt både i Markus- og Lukas-evangeliet. «Det er lettere for en kamel å gå gjennom et nåløye enn det er for en rik mann å komme inn i Guds rike.» (Lukas kap. 18, v. 25.)

Hvis dette skal tas bokstavelig, er det ikke mange rikinger i Guds rike, men så er det da heller ingen lommer på likskjorta. En mulig og litt mer kapitalistvennlig tolkning tar utgangspunkt i konstruksjonen av byporter i Midtøsten og deler av Asia for 2000 år siden, da kameler var det viktigste transportmiddelet på land.

Av sikkerhetsgrunner ble byporten gjerne stengt ved solnedgang. Hvis noen banket på etter at det var blitt mørkt, kunne vedkommende slippe inn gjennom en mindre dør i selve porten. I noen kulturer ble denne døren kalt «nåløyet», og hvis det var snakk

Bokklubben
Runhild Skjølaas

om en godt dressert kamel, kunne den beordres til å legge seg på kne og krabbe inn. Dermed var det mulig å slippe inn i byen, om enn slitsomt og vanskelig. Og kamelen kom ikke inn med last, heller ikke på denne måten. Denne forklaringen på begrepet nåløye er ikke godtatt av teologer.

I eldre jødiske skrifter, altså lenge før evangelistenes tid, har tenkerne gått noen hakk opp i størrelse og skriver om hvor vanskelig det er for en elefant å slippe gjennom nåløyet. Det virker lite sannsynlig at det skulle hjelpe med knegåing da.

Sluke kameler

Dette uttrykket er gått inn i politikken, men justert, tilpasset og med et annet innhold enn det opprinnelige bibelordet. Det er å finne i Matteus kap. 23, v. 24: «Å, dere blinde veiledere, som avsiler myggen, men sluker kamelen!» Det er Jesus som refser dem som henger seg opp i bagateller og småting, men lar de store forseelsene og syndene gå upåtalt. I så måte ligger betydningen ganske nær det mer økonomiske «spare på skillingen og la daleren gå» (se side 152).

Politisk brukes det i norsk debatt om å skifte standpunkt, kaste vrak på prinsipper eller bite i seg tidligere uttalelser. Et politisk parti som sluker kameler, kaster sentrale programposter eller hjertesaker på skraphaugen.

I praksis er det neppe lettere å få en kamel forbi drøvelen enn det er å få den gjennom et nåløye, så

Bokklubben
Runhild Skjølaas

veiledningen fra en av Norges statsministre, Jan P. Syse, kan komme godt med: «Vi strigler dem og sluker dem medhårs.»

For øvrig er hele Matteus' 23. kapittel å anbefale. Her, for å bruke et annet norsk idiomatisk uttrykk, leser Jesus lusa av mennesker, tendenser og fremgangsmåter han ser grunn til å kritisere, og det er ikke snakk om å stryke noen etter hårene – altså medhårs.

Møte seg selv i døren

Det gjør man hvis man blir utsatt for uforutsette konsekvenser av et forslag eller tiltak som man selv har vært opphav til. Utsagnet brukes ofte i politisk debatt – ikke bare om motstandere som må gå tilbake på planer eller forslag de har fremmet, men også om situasjoner hvor deres tidligere uttalelser rammer dem som en bumerang.

Et godt eksempel er den amerikanske politikeren Bob Livingston (f. 1943), som ble leder for Representantenes hus i Kongressen i 1998. Han var republikaner og gikk inn for at president Bill Clinton burde avsettes fordi han hadde interessert seg litt for mye for praktikanten Monica Lewinsky. Det ble reist riksrettstiltale mot Clinton, som ikke ble felt. Derimot ble det kjent at Livingston selv hadde vært utro – og hans politiske karriere var dermed over.

Bokklubben
Runhild Skjølaas